

СЯРЭДНЕВЯКОВЫЯ РЭАЛІІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ «ТРОІ»

Своеасаблівасцю сярэдневяковай гісторыі Беларусі было тое, што яна з'яўлялася кантактнай зонай паміж дзвюма еўрапейскімі цывілізацыямі сярэдневякоўя: заходняй (ці заходнехрысціянскай альбо каталіцкай) і ўсходняй (ці ўсходнехрысціянскай альбо праваслаўнай). З часоў прыняцця хрысціянства ў яго візантыйска-праваслаўным варыянце і амаль да канца Высокага сярэдневякоўя Беларусь належала да ўсходнееўрапейскай цывілізацыі. Потым праз Вялікае княства Літоўскае і ўжо ў перыяд новай гісторыі (асабліва пасля Люблінскай уніі) значна павялічыўся ўплыў і (што трэба асабліва падкрэсліць) успрыняцце заходнееўрапейскай цывілізацыі. І гэта яскрава праяўлялася не толькі ў сферы сацыяльнага, палітычнага жыцця, але і ў рэлігіі, і ў культуры. Сярэдневякоўе скончылася Адраджэннем, якое ідэалагізаваная марксісцкая канцэпцыя гісторыі свядома звужала толькі да культурнага феномена. Сутнасць жа Адраджэння — зварот да ідэалу антычнага грамадства грамадзян з іх правамі і роўнасцю перад законам і адмаўленне адносін панавання — падпарадкавання паміж людзьмі, на якіх будавалася феадальнае грамадства, — проста адкідвалася (стары базіс — рэакцыйны, і ён адмірае, а са старой фармацыі ў новую пераходзяць толькі асобныя «прагрэсіўныя» з'явы культуры) альбо зводзілася да скажонага этычнага аспекту («буржуазны індывідуалізм» і г. д.). Феадальныя адносіны на Беларусі склаліся пазней, чым у Заходняй Еўропе, развіваліся больш марудна і доўга, адсюль і Адраджэнне не набыло таго размаху і значнасці, як на Захадзе. Да таго ж трэба дадаць, што і само Адраджэнне ў Заходняй Еўропе з'явілася не само па сабе, а на той глебе, якая (хоць і марудна) рыхтавалася для яго, як у сацыяльнай, так і ў культурнай сферы. Для таго каб не проста асэнсаваць

сутнасць змен у феадальным грамадстве, але і вынайсці іншыя каштоўнасці ў жыцці людзей, іншы тып адносін паміж людзьмі ў грамадстве, патрэбны былі людзі высокаадукаваныя, добра знаёмыя з гістарычнай і культурнай спадчынай. І гэта не толькі вядомыя нам дзеячы Адраджэння і іх папярэднікі, але і шмат іншых рупліўцаў на ніве навукі і культуры, большасць з якіх засталіся нам невядомымі. Асабліва цікаvasць дзеячаў Адраджэння да антычнасці зразумелая — менавіта там яны знайшлі патрэбны ідэал. Але ж неабходныя ім веды і гістарычны вопыт яны набывалі не з антычных рукапісаў (якіх захавалася мізэрная колькасць), а з тых копіяў, пераробак, якія стваралі сярэдневяковыя перапісчыкі, кампілятары ці аўтары.

І хаця самі гуманісты надзвычай адмоўна ставіліся да сярэдневяковай культуры і сярэдневякоўя наогул (якое яны называлі «цёмнымі вякамі»), усё ж такі ўлюбёная імі спадчына антычнасці ў тым ці іншым выглядзе захоўвалася ў сярэдневякоўі. Захоўвалася, перш за ўсё, царквою (само хрысціянства — спадчына антычнасці), якую жорстка крытыкавалі гуманісты (але ж не само хрысціянства). Захоўвалася і ў рыцарскай, і гарадской літаратуры. Зразумела, у дачыненні да антычных гістарычных, літаратурных твораў дзейнічалі іншыя крытэрыі адбору, запатрабаванасці, папулярнасці, чым у самой антычнасці альбо ў наш час. І гэтыя крытэрыі трэба шукаць у менталітэце, патрэбнасцях сярэдневяковых людзей, прычым, канешне, не «маўклівай большасці», а сацыяльнай і інтэлектуальнай эліты. Наспеў час канчаткова пазбавіцца гіперкрытычнага комплексу ў адносінах да сярэдневяковых перапрацовак антычных твораў, які вядзе свой пачатак яшчэ ад гуманістаў. Бо яшчэ і ў наш час можна сустрэць такую характарыстыку, напрыклад, у дачыненні да лацінскага перакладу VI ст. «De exidio Troiae Historia», як «выключная прастата, якая мяжуе з тупасцю»¹. І такога кшталту ацэнкі даволі распаўсюджаныя.

Між тым сярэдневяковыя перапрацоўкі антычных твораў выклікаюць не проста цікаvasць сваёй прымітывізацыяй антычнай рэальнасці, а маюць істотнае значэнне для вывучэння сярэдневяковага менталітэту. Больш таго, менавіта на іх аналізе можна найбольш яскрава, нават аголена, пабачыць і зразумець істотную розніцу ў каштоўнасцях, ментальных характарыстыках людзей антычнасці і сярэдневякоўя. Трэба памятаць, што перад намі «Іншыя», прычым гэтыя людзі «Іншыя» не толькі ў дачыненні да нас, а і адзін да аднаго: чалавек антычнасці і чалавек сярэдневякоўя.

Своеасаблівасць цывілізацыйнага месца Беларусі наклала і свой адбітак на сукупнасць тых гістарычных антычных твораў і іх перапрацовак, якія мелі на ёй распаўсюджанне. У X—XIII ст. тут чыталіся творы візантыйскіх і рымскіх аўтараў, якія былі напісаны на грэчаскай мове і перакладаліся

менавіта з яе. Гэта «Сусветная хроніка» Іаана Малалы (VI ст.), славянскі пераклад якой існаваў ужо ў X ст., «Хроніка» Георгія Амартола (IX ст.), пергаментны спіс якой захоўвае пераклад не пазней за XIII ст., «Іудзейская вайна» Іосіфа Флавія, старажытнарускі пераклад якой быў зроблены ў XII ст.²

Візантыйскія катастрофы адбіліся і на лёсах антычнай спадчыны на Беларусі. Калі раней сюды траплялі пераклады з грэчаскіх арыгіналаў, то затым пайшлі перапрацоўкі, кампіляцыі антычных твораў з Захаду. Яны былі намнога ніжэйшай якасці ўжо таму, што перакладаліся з вядомай на Захадзе лацінскай мовы, а не грэчаскіх арыгіналаў. Прычым адбываўся часта і двайны, і трайны пераклад (праз тагачасныя еўрапейскія мовы). Грэчаская мова на Захадзе была забытая настолькі, што на рубяжы ўжо V—VI ст. яе не ведаў нават папа рымскі Грыгорый Вялікі, які пражыў 6 гадоў у Канстанцінопалі і быў адным з найбольш адукаваных людзей у Заходняй Еўропе³. Так замест «Іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія на Беларусі распаўсюджваўся «Іасіпон», твор яўрэйскага кампілятара IX—X ст. з Італіі⁴. Такі ж прыкладна лёс быў і асабліва папулярных «Александрый» і «Троі», першапачатковай асновай для шматлікіх «пасрэдніцкіх» перакладаў якіх быў не грэчаскі арыгінал, а яго лацінскі заходнееўрапейскі пераклад⁵.

На адным з гэтых твораў, а менавіта «Троі», і хацелася б засяродзіць увагу. Што адразу падаецца ў гэтым творы шокавым? Перш за ўсё, незразумелае і дзіўнае нам спалучэнне антычных і сярэднявечных рэалій. Але не трэба ганьбіць аўтара «Троі», бо як гэта не дзіўна гучыць, абсалютная большасць нашых сучаснікаў, якія лічаць сябе знаўцамі гісторыі і заяўляюць, што гісторыю можна «перапісаць», зыходзіць з тых жа пасылак, што і сярэднявечны аўтар «Троі». Гэта погляд на гісторыю, які я б назваў «мы — у мінулым», калі чалавека мінулых эпох лічаць падобным на сябе, з нашым светаўспрыманнем, мысленнем, арыентацыяй у космасе, навакольным асяроддзі, у адносінах паміж людзьмі, з нашымі пачуццямі, каштоўнасцямі і г. д. Толькі гісторык арыенталіст, антыказнаўца, медыявіст разумее, што там перад намі — «Іншы», толькі знешне падобны на нас. І гісторыя — гэта не адаптацыя яе да сябе (адсюль і невуцкае: «Кожнае пакаленне стварае сваю гісторыю»), а гісторыя «Іншага» чалавека, і вывучаць гісторыю мінулых людзей трэба не па сучасных сацыялагічных мадэлях, а так бы мовіць «з нуля», пачынаючы з самых простых іх характарыстык: як яны ўяўлялі сабе свет, прастору, час, адносіны з другімі людзьмі і г. д. І такія характарыстыкі немагчыма «перапісаць», іх можна толькі дапаўняць і па- шыраць у працэсе навуковых даследаванняў.

У аснове старабеларускага перакладу — зусім не «Іліяда» Гамера, хаця ў канцы «Троі» пазначана: «Омир автор той троиской повести»⁶. Хранала-

гічны ахоп яе — намнога больш шырокі, а змест — непараўнальна меншы, свайго роду сціслы канспект. Але канспект чаго? Сама «Іліяда» Гамера ў арыгінале аўтару невядома, інакш наўрад ці б ён стаў рабіць такую «прызькоўную» заяву, пры гэтым (заўважце) сам застаючыся ананімным.

«Троя» стала папулярнай на Беларусі ўжо ў канцы XV—XVI ст., аб чым сведчыць і адпаведная заўвага Францыска Скарыны ў яго прадмове да Бібліі. Лічыцца, што старабеларускі пераклад быў зроблены ці то з сербскага альбо балгарскага перакладу «Хронікі» Канстанціна Манасі (сярэдняе XII ст., Візантыя), ці то з лацінскамоўнай «Гісторыі разбурэння Троі» сіцылійца Гвіда дэле Калонэ (1287 г.)⁷. Што тычыцца магчымасці выкарыстання для старабеларускага перакладу даволі літаратурна вытанчанага твору Канстанціна Манасі, то адразу трэба заўважыць, што ў такім выпадку ад яго амаль нічога не засталася — сярэднявечныя рыцарскія рэаліі беларускага перакладу ніякім чынам не стасуюцца з візантыйскімі рэаліямі, бо яны — заходнееўрапейскія.

Застаецца твор Гвіда дэле Калонэ. Ён даўно не прызнаецца даследчыкамі за арыгінальны. У аснове яго — не «Іліяда» Гамера, а «Эфемерыды» нейкага Дыктыса з Крыта і «Гісторыя разбурэння Троі» нейкага Дарэса Фрыгійца. Гэта — містыфікацыі, Дыктыс выдаецца за ўдзельніка паходу на Трою, а яго твор — за дзённік відавочцы падзеяў, а Дарэс — наогул за траянца⁸. Для пераканаўчасці абодва творы забяспечаны прадмовамі — такой жа «ліпавай» перапіскай рымлян, якая павінна засведчыць сапраўд-насць гэтых падробак⁹. Менавіта твор Гвіда дэле Калонэ стаў самым папулярным у Еўропе сярэднявечным творам аб Траянскай вайне. Доўгі час лічылася, у тым ліку і беларускімі даследчыкамі, што Гвіда самастойна скампанаваў сваю кампіляцыю з «Дыктыса» і «Дарэса» (галоўным чынам з апошняга). Але высветлілася, што Гвіда — зусім не кампілятар, а толькі перакладчык з французскай мовы. Ён літаральна пераклаў французскі «Раман аб Троі» Бенуа дэ Сэн-Мора (каля 1160 г.) нават з усімі яго памылкамі ў імёнах герояў¹⁰. А да таго лічылася, што, наадварот, Бенуа «спісаў» у Гвіда, які яшчэ і не нарадзіўся.

Арыгінал «Дыктыса» не захаваўся, але вядома, напрыклад, што апавяданне пачыналася з выкрадання Елены¹¹. Змест «Дарэса» — добра вядомы, тэкст пачынаўся аж з паходу арганаўтаў за залатым руном¹². Пачатак завязкі сюжэта — скандальнае знаходжанне арганаўтаў у Троі, потым — карная экспедыцыя грэкаў і знішчэнне Троі. Пасля гэтага апавядалася аб рэстаўрацыі Троі, аб спрэчцы траянцаў і грэкаў вакол траянскіх Гесіёны і толькі потым аб Парысу і яго арбітражы ў спрэчцы багін. А сінхранізацыя падзей з Гамерам адбываецца толькі ў сярэдзіне аповесці «Дарэса», далей ідзе, па

сутнасці, пераказ «Іліяды». Праўда, пераказваецца толькі тая яе частка, якую я б назваў «гісторыяй людзей», а вось «гісторыі багоў» (а гэта фактычна палова «Іліяды» і надзвычай істотная для старажытных грэкаў) амаль адсутнічаюць.

Чаму сярэдневяковыя аўтары ўзялі за аснову менавіта гэтыя містыфікацыі, а не саму «Іліяду»? Па-першае, яны не ведалі грэчаскай мовы. Па-другое, твор Гамера ў поўным варыянце выклікаў бы ў іх адчужэнне сваёй язычніцкай «гісторыяй багоў». Па-трэцяе, як трапна заўважыў Р. Эдвардс, сярэдневяковыя заходнееўрапейцы выходзілі на сучасных ім творах, напісаных удзельнікамі і сведкамі падзей (напрыклад, крыжовых паходаў)¹³. Так што сярэдневяковы менталітэт тагачасных аўтараў історыі пра Трою выступае ўжо тут. А пераклады на лацінскую мову абодвух фальшывак былі зроблены ўжо ў IV—VI ст.¹⁴

Твор Бенуа — Гвіда ўяўляў сабою спіслы (з 35 невялікіх глаў) канспект «Дыктыса» і «Дарэса». Ці мог ён быць асновай старабеларускага перакладу? Гэта нельга выключаць, але ж у такім выпадку трэба гаварыць аб істотнай перапрацоўцы зыходнага матэрыялу, перш за ўсё, у бок значнага скарачэння, а па-другое, у бок дабаўлення мясцовых рэалій Вялікага княства Літоўскага.

У «Троі» антычнасць дзіўным чынам пераплятаецца з сярэдневяковымі рэаліямі. Галоўны з іх — тыповыя адносіны сюзерэнітэту-васалітэту. Пастаянна фігуруюць «тройское рыцэрство», «рыцэрство грецкое». Выкрадае Фарыж (Парыс) Елену падчас сваёй «службы» ў «царя грецкаго» Менелая, на якую ён падаўся ў якасці васала «з множеством богатства и слуг». Няверны васал выкрадае жонку сеньёра, адмовіўшыся ісці ў ваенны паход у войску Менелая і прыкінуўшыся хворым. Зразумела, парушэнне васалам клятвы заслугоўвае пакарання, і Менелай на чале астатніх сваіх васалаў і разам з братам Агамемнанам і іншымі раз'юшанымі няўдзячным учынкам васала сеньёрамі рушыць на Трою, дзе схваўся ў бацькі Фарыж. У сваю чаргу цар Троі Прыям (Прийам) збірае сваіх васалаў і пачынаецца вайна. Мясцовыя рэаліі, дададзеныя беларускім перакладчыкам, бачныя ў тэрмінах «сыны баярскія» (у траянцаў), у выразе, што «Ахиллея, Евфийнского царя» абралі «всему рыцарству гетманом».

Завязка «Іліяды» з гневам Ахіла выкладзена ў сярэдневяковых уяўленнях. У нормы рыцарскіх паводзін ніяк не ўпісвалася прычына гневу Ахіла з-за таго, што Агамемнан адабраў у яго наложніцу-паланянку, бо была яна толькі «попа дочка». «Гетман» і «папова дачка» — гэта звычайная для сярэдневякоўя пазашлюбная сувязь, бастардамі (і не толькі ад федалаў) у сярэдневякоўі былі перапоўнены і гарады, і вёскі. Культ Прыгожай Дамы — гэта зусім іншае, што мела мала агульнага з нашымі сучаснымі ўяўленнямі

аб каханні, як і сексуальнае жыццё, дзе шлюб успрымаўся зусім не ў яго царкоўным варыянце. А тут, як жа можна было «гетману» рыцараў пасварыцца з падобнымі яму высакароднымі людзьмі і адмовіцца ўдзельнічаць у «законнай» вайне (паводле феадальных норм) з-за нейкай «паповай дачкі»? І аўтар «Троі» выкладае версію наогул невядомую ні ў адным з міфаў грэкаў — Ахіл пакрыўдзіўся за забойства свайго сябра Паламіда, якога лжыва абвінавацілі ў сімпатыях да траянцаў.

Вядома, асаблівую цяжкасць для сярэдневяковых аўтараў гісторыі аб Троі ўяўляла «язычніцкая» абалонка «Іліяды» і грэчаскіх міфаў. Адсюль у «Троі» ў эпізодзе арбітража Парыса вымушана гаворыцца аб «трох нявестах», якіх «еллини за богини мели». А далей фігуруюць «чаровник», «поп». У прыватнасці, папам абазваны жрэц Калхас (Колкош). Пачынаецца «Троя» не з гневу Ахіла (як «Іліяда»), не з паходу арганаўтаў (як «Дарэс») і не з выкрадання Елены (як «Дыктыс»), а з заснавання Троі, пачатак якому паклаў нейкі грэчаскі цар «Придеш», які жыў у часы цара «Давыда, сына Иесеова». Хрысціянскі каларыт твору так і не быў нададзены, але ж была створана хоць якая прывязка да біблейскай гісторыі.

Сярэдневяковыя матывы гучаць і ў падкрэсліванні, што «Троя бовем оплывала великими богатствы і скарбы», у матывацыях паходу грэкаў, і асабліва ў сцэнах узяцця Троі. У грэчаскім эпосе Менелай пасля захопу Троі даруе Елене яе здраду з Парысам, і прыгажуня застаецца жонкай спартанскага цара. У «Троі» ж такі варыянт катэгарычна выключаецца. Нават Парыса (Фарыжа) пакідаюць у жывых дзеля здзяйснення помсты над няверным васалам: «Поймавши же Александра — Фарыжа і Елену царицу, привели их до царя Менелая, которым зараз велел головы пооттинати казал».

У Еўропе існавала шмат перакладаў-перапрацовак твора Бенуа — Гвіда аб падзенні Троі. Выдатна гэта зрабіў, напрыклад, на стараанглійскай мове Джон Лідгэйт у 1420 г. І працаваў гэты манах па даручэнні будучага караля Генрыха V, з якім пазнаёміўся падчас вучобы апошняга ў Оксфардскім універсітэце. Лідгэйт не скараціў твор Бенуа — Гвіда, а значна пашырыў яго за кошт шырокіх уласных ведаў з Авідзія, Ісідара Севільскага, Хрысціны Пізанскай і іншых вучоных і пісьменнікаў. Твор гэты быў дыдактычным для караля і арыстакратыі Англіі: роля манарха ў грамадстве, дзяржаўная мудрасць, умённе кантраляваць гнеў, слухаць дарадцаў і г. д. Добра пра гэты твор сказаў Р. Эдвардс: «Люстэрка для каралёў і знаці»¹⁵.

Гаварыць такое пра старабеларускі пераклад «Троі» не выпадае. Прынамсі, найбольш слушную ацэнку яму даў сучаснік — Францыск Скарына, які ў сваёй прадмове да Бібліі напісаў: «Аще же кохание имаши ведати о военных а о багатырских делех, чти книги Судей, или книги Махавеев, бо-

лее и справедливее в них найдешь, нежели во Александрии или во Тройи». Не пра крывавыя «подзвігі» «грэчаскіх рыцараў», якія ваявалі за захоп чужых зямель і даброт, заклікаў чытаць Скарына, а пра нацыянальна-вызваленчую Макавейскую вайну (167—142 гг. да н. э.) супраць іншаземных захопнікаў. Гэта і ёсць сапраўды гуманістычная ацэнка «Тройі».

¹ Parada, C. Dares' account of the destruction of Troy / C. Parada // <http://homepage.mac.com/cparada/GML/DaresTW.html>.

² Культура Византии. IV — первая половина VII в. М., 1984. С. 246, 259; Культура Византии. Вторая половина VII—XII вв. М., 1989. С. 92; Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ластоўскі. Коўна, 1926. С. 86; Фядосік, В. А. Іосіф Флавій і ўсходнеславянская традыцыя // В. А. Фядосік, К. А. Рэвяка, В. У. Нічыпаровіч // Праблемы гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў. Мінск, 2000. С. 188—190; Мецкерскі, Н. А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н. А. Мецкерский. М.; Л., 1958. С. 15.

³ Лінч, Дж. Середньовічная царква / Дж. Лінч. Київ, 1994. С. 47.

⁴ Рэвяка, К. Старажытная Грэцыя і Беларусь / К. Рэвяка, В. Фядосік // Беларускі гістарычны часопіс. 2001. № 1. С. 11.

⁵ Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ластоўскі. С. 188; Тронскі, И. М. История античной литературы / И. М. Тронский. М., 1986. С. 251; Хрэстаматыя па гісторыі старажытнай беларускай літаратуры. Мінск, 1959. С. 426,

446; Чамярыцкі, В. А. «Троя» / В. А. Чамярыцкі // Францыск Скарына і яго час. Мінск, 1988. С. 519.

⁶ Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мінск, 1959. С. 454.

⁷ Тамсама. С. 446; Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1961. С. 371—372; Чамярыцкі, В. А. «Троя» / В. А. Чамярыцкі. Мінск, 1988. С. 519.

⁸ Тронскі, И. М. История античной литературы / И. М. Тронский. М., 1986. С. 251.

⁹ Parada, C. Dares' account of the destruction of Troy / C. Parada. P. 2; Edwards, R. R. Troy Book: Introduction / R. R. Edwards // www.lib.rochester.edu/camelot/teams/troyint.html. P. 2; Troy and Troad // Encyclopedia Britannica // http://89.1911.encyclopedia.org/T/TR/TROY_I_F_DE.html.

¹⁰ Parada, C. Dares' account of the destruction of Troy / C. Parada. P. 2; Troy and Troad // Encyclopedia Britannica.

¹¹ Troy and Troad // Encyclopedia Britannica.

¹² Тамсама. Parada, C. Dares' account of the destruction of Troy. P. 2—10.

¹³ Edwards, R. R. Troy Book: Introduction. P. 2.

¹⁴ Troy and Troad // Encyclopedia Britannica; The Columbia Encyclopedia. 2001 // www.bartleby.com/65/da/Dares_Phr.html.

¹⁵ Edwards, R. R. Troy Book: Introduction. P. 2—3.